

СЕЛО БАБАЙКІВКА І ЙОГО МЕШКАНЦІ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ (ЗА ПИСЕМНИМИ ТА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)

В статті на підставі писемних та археологічних джерел з'ясовується час виникнення села Бабайківка Царичанського р-ну Дніпропетровської області

Ключові слова: письмові та археологічні джерела, кераміка, козацька доба, пам'ятка

На території Дніпропетровської області значна кількість населених пунктів виникла за часів існування Запорозької Січі. Природно, що одним із пріоритетних напрямів роботи співробітників Дніпропетровського національного історичного музею є дослідження маловідомих сторінок з історії колишніх козацьких зимівників і слобод. Уподобання авторів цієї роботи знаходяться на межі історії українського козацтва та археології.

Метою даної статті є з'ясування та уточнення дискусійних питань з історії с. Бабайківки Царичанського району Дніпропетровської області за козацьких часів на основі писемних матеріалів, а також публікація результатів археологічної розвідки у зазначене село. Поєднання подібних джерел сприяє репрезентативності та вірогідності дослідження, дає можливість розгляду проблеми з кількох кутів зору. Об'єктом вивчення для нас є пізньосередньовічна історія с. Бабайківки, тоді як предметом – пам'ятка козацької доби на його околицях.

Вже сама назва села може призвести до виникнення неточностей при вивченні історії краю. В архівних документах козацької доби паралельно вживаються назви «Бабайківка» та «Байбаківка», а іноді і «Бабаївка». Контекст та хронологія використання свідчать, що вони стосуються одного і того ж населеного пункту. Знаний дослідник козаччини професор Ю.А. Мицик зазначає, що Бабайківка, – це пізніша неправильна назва Байбаківки [8, с. 67-68.]. Ми схилиємося до тієї назви, яка зараз є офіційною.

Заснування Бабайківки науковці відносять до 1740 р. Тоді вона була одним з поселень Самарської паланки [10, с. 48]. За матеріалами Старокодацького духовного правління, засновниками та першими мешканцями села були "изъ поженившихся запорожскихъ казаковъ, так же изъ разномастно сошедшихся обывателей вновь" [7, с. 441]. Відомий дослідник історії запорозького козацтва професор В. О. Голобуцький надає інформацію, що підтверджує тезу про строкатість населення Бабайківки. Весною 1772 р. селяни слобідки бунчукового товариша Гадяцького полку М. Милорадовича здійснили збройний виступ, відмовившись сплачувати податки, та пограбувавши панський маєток. Частина повсталих разом із родинами перейшла на територію Вольностей Запорозьких, – а саме в «слободи Котовку, Калентаївку та Бабаївку» [5, с. 123.]. Знаючи ставлення

Коша до біглих, можна стверджувати, що селяни, не дивлячись на скарги М. Милорадовича та керівництва Гадяцького полку, навряд чи були відшукані та повернені.

Збереглися дані, що дозволяють припустити існування серед мешканців села греків, переселених з Криму у 1778 р. Їх тимчасово розмістили «у фортецях та однодвірських поселеннях зведеної в 1731-1735 рр. по р. Орелі Української лінії (міста Китайгород, Нефороща, Могилів, Белівськ, Орчик; села Байбаківка, Верхні Берізки, Лебединське, Шебелинка)», де частина греків і залишилась [9, с. 89-90].

Значний комплекс архівних документів, які так чи інакше стосуються теми публікації, присвячений церковним справам останньої чверті XVIII ст. Зокрема, велика увага приділяється Миколаївській церкві у Бабайківці: її закладенню (1773р.), будівництву, внутрішньому оснащенню, освяченню (1777р.) [11, с. 62]. Кошовий П. Калнишевський у 1772р. прохав благословення київського митрополита на спорудження цього храму, хоча, на нашу думку, історіографічна традиція дещо перебільшує його роль як ініціатора у даній справі. У великій мірі поява Миколаївської церкви пояснюється зусиллями та наполегливістю бабайківських мирян, адміністрації Протовчанської паланки і Старокодацького духовного правління [7, с. 440-441].

Відомо, що на 1774 р. у Бабайківці вже існувала капличка, при якій певний час «состоял» священик Іоан Ковалевський [14, с. 55]. У тому ж році до церкви, яка ще споруджувалась, був рекомендований мешканцями Бабайківки та Кошем у диякони Костянтин Дубина. В листі до Київського архієрея зазначається, що претендент на рукоположення служив у запорозькій військовій канцелярії, одружений, має 25 років «от роду», склав присягу на вірність імператриці і «никакова не подал зазрения» [14, с. 56-57].

Цікаво, що першим священиком Миколаївської церкви був виходець з запорізоких козаків, полковий старшина Таран Нестор Гаврилович (Гаврилов). На цій неординарній особистості зупинимося детальніше. У 1751-52 рр. бачимо його депутатом Бахмутської слідчої комісії, що розслідувала справу старшини Війська Донського Федора Краснощокова, який вбив на території Запорозжя чотирьох козаків, звинувачених у крадіжці коней. На посаді писаря Старосамарської комісії 1753 року Нестор Гаврилович брав участь у вирішенні спірних питань між населенням Полтавського полку та Кошем. У 1755 р. він згадується на посаді військового канцеляриста, а у наступному році – в реєстрі козаків Васюринського куреня [3, с. 194.]. У кінці 50-х рр. XVIII ст. Нестор Гаврилович – писар Самарської паланки та депутат Слідчої комісії при Старосамарському ретраншементі. До цього часу відноситься його скарга на старосамарського сотника Івана Березаня, у який останній звинувачується у курінні горілки з використанням для цього дров із запорозьких земель. Сотник не залишився у боргу, і, в свою чергу, звинуватив Нестора Тарана у незаконному стягненні з населення Старої Самари 15 карбованців [1, с. 342, 370]. Пізніше полковий старшина був у складі

депутації до Санкт-Петербурга для отримання військового жалування (1760 р.) та писарем Кодацької паланки (1772 р.).

У жовтні 1774 р. Нестор Гаврилович Таран був висвячений у священники Миколаївської церкви с. Бабайківка. Але оскільки під час перебування в Києві він зник, це місце в жовтні 1775 р. зайняв інший козак – І. Саламацький [11, с. 98]. Причина загадкового зникнення доволі прозаїчна: «во время производства его во священника, уворована у него пара лошадей» [7, с. 442]. Пішовши шукати свою власність, до будівлі у Києві отець Нестор вже не повернувся.

З «Рапорту Старокодацького духовного правління Київській духовній консисторії» від 15 липня 1775 р. дізнаємося, що Гаврилов таки пройшов всі етапи рукоположення. Після своєї втечі з Києва, він "волочился ... скритим образом по козачим запорожским зимовникам" [11, с. 297]. Відвідавши дружину, яка мешкала у Старому Кодаці, Нестор висловив бажання її залишити та піти у монахи. З цього часу ім'я колишнього полкового старшини не зустрічалось нам у архівних документах.

Видатний дослідник історії церкви Феодосій Макаревський вважає, що Миколаївська церква у Бабайківці споруджена «всецело иждивением» колишнього запорожця Йосипа Швидкого [7; С. 442]. Така думка викликає певні сумніви. З рапорту Протовчанського правління від 30 січня 1772 р. довідуємось, що на побудову церкви Швидкий «на перший випадок» обіцяв дати «велику на той час суму 100 крб.» У тому ж документі вказується на бажання ще кількох козаків пожертвувати кошти на таку почесну справу [5, с. 258]. Можливо, саме цей Йосип Швидкий Дерев'янківського куреня згадується у документах Коша як торговець, що займався ввезенням горілки на Січ. У 1761 р. він скаржить на побори, яких зазнав на митницях та Переволочнянській заставі [2, с. 669, 676.]. Оскільки горілка належала до «необхідних» на Січі товарів, які не обкладалися митом, то, згідно з документами 1763 р., втрачені кошти Швидкому мали повернути.

На 1773 р. с. Бабайківка займала друге місце у Орільській паланці за чисельністю шинків. Їх нараховувалось 7 одиниць. [5, с. 299]. Припускаємо, що серед їх власників міг бути і Йосип Швидкий. Збереглися дані 1779 р., де у якості поручителя за цілісність майна колишніх запорізьких старшин виступає полковий хорунжий, «неграмотний» Йосип Швидкий [15, с. 255-256]. У серпні того ж року він був переведений у підпоручники, згідно стандартів російської регулярної армії [15, с. 190-191].

Серед ктиторів Миколаївської церкви зустрічаємо ім'я «Євфим Латиш», яке також згадується у числі заможних мешканців містечка Стара Самара 1757 року [1, с. 310.]. Нестор Таран у той самий час перебував там на посаді писаря. На березень 1770 р., згідно перепису всіх жонатих козаків Протовчанської паланки, у Бабайківці разом з отаманом Яковом Семеновим нараховувалось 72 козака та 134 посполитих [5, с. 227-228; 245-249.]. Зазначимо, що ні Й. Швидкого, ні Н. Тарана, ні Є. Латиша, ні С. Надху (ще один ктитор) в переписі серед козаків немає. Отже, вони прибули до села

після 1770 р. Можна припустити, що Латиш та Таран були знайомі ще у 1757 р. Це, в свою чергу, пояснює, чому саме кандидатура Нестора Гавриловича була запропонована мешканцями Бабайківки на висвячення у священники.

На період закладення Миколаївської церкви маємо чіткі дані про кількість мешканців села. Як майбутній диякон Костянтин Дубина, так і майбутній священник Нестор Таран мали себе «продоволствовать» та жити «безнужно», бо в селі вже нараховувалось 67 дворів [14; с. 57].

На 12 лютого 1774р. у Бабайківці тяглих селян було 58 чол., а «підсусідків», які не мали свого господарства, 21 чол. [5, с. 257]. У 1776 р. в селі нараховувалось 103 двори, а при церкві один піп (ієрей Іоанікій Саламацький), диякон (Костянтин Дубина) та два церковнослужителі [4; с. 164.; 14; с. 64].

Вивчаючи стрімке зростання чисельності населення Бабайківки у другій половині XVIII ст., іноді досить важко визначити, до якої саме паланки вона належала. Відомий дослідник А.О. Скальковський вказує, що це село у 1774 р. перейшло з відомства Протовчанської до Орільської паланки «для зрівняння відбутків» [12, с. 51]. Але за іншими джерелами на 1773 р. у заможних мешканців Бабайківці працювало 28 найманих робітників, найбільше з усіх слобод саме Орельської паланки [5; с. 358-359]. Вищезгадані відомості про кількість шинків у Бабайківці у тому ж році теж стосуються Орельської паланки. Отже, скоріше за все, вихід села з підпорядкування адміністрації Протовчанської паланки відбувся 1773 р.

Для всебічного розгляду питань, пов'язаних із історією Бабайківки за козацької доби, були залучені археологічні джерела. Навесні 2011 року до відділу археології ДНІМ звернувся мешканець Дніпропетровська, який має дачу в цьому селі. Він передав підйомний матеріал, зібраний на місці видобутку піску в районі просіки в Бабайківському лісі, яку мешканці села називають «Прогон» (по ній проганяють худобу під час випасу). За зовнішнім виглядом кераміку зі зборів було ідентифіковано, як фрагменти козацького посуду XVII–XVIII ст. Наприкінці жовтня того ж року працівниками відділу археології ДНІМ В. Ходасом (завідуючий відділом), О. Старіком (старший науковий співробітник), К. Мінаковою (науковий співробітник) та О. Дініцем (волонтер, викладач історії та права СШ № 13 м. Нікополя) було здійснено розвідку у селі Бабайківки.

Досліджена пам'ятка розташовувалась на лівому березі р. Оріль на відстані 3 км на схід від її сучасного річища, за заболоченою лукою на південному боці західного краю просіки «Прогон»; на відстані 1 км на північ від цвинтаря північно-східного краю с. Бабайківка. Географічні координати умовно розрахованого центру об'єкта за даними карт аерокосмічно-навігаційної системи Google Earth :N 49° 02' 14,77'', E 34° 32' 17,46'' (Мал.1). Дана ділянка являє собою залишки східного схилу пагорба-дюни до 5 м заввишки на сосновому узліссі, де дерева були насаджені в середині XX ст. Після прорубування «Прогону» з цієї та сусідніх піщаних дюн почали добувати пісок з використанням екскаваторної техніки. Верхня частина

пагорба вкрита чагарниками. Виїмка піску в ньому має вигляд підковоподібного кар'єру діаметром до 20 м. Стратиграфія зрізу схилу пагорба представлена трьома основними шарами:

- пісок потужністю до ґрунтових вод – 2 м (нижній);
- прошарок чорнозему потужністю 25 – 30 см (середній);
- пісок потужністю до 2 м (верхній).

В ході робіт було зачищено доступну для дослідження інформативну (з залишками культурного шару) стінку кар'єру довжиною 10 м по периметру; проведено фотофіксацію стратиграфії пагорба. За отриманими даними можливо припустити, що цей пагорб утворився внаслідок алювіально-еолових процесів після танення льодовику, який своєю південною межею сягав саме цієї території. Якщо враховувати середню швидкість утворення гумусу в наших широтах, то прошарок чорнозему вказаної потужності над нижнім шаром піску міг утворитися протягом кількох тисячоліть. Починаючи з кінця мезоліту, коли Приорілля почало вкриватися великими лісовими масивами, активні еолові процеси призупинилися. Внаслідок цього піщані дюни також перестали зростати і на їх поверхні утворився родючий шар чорнозему, в якому і було знайдено археологічний матеріал козацької доби. Гумус з рештками культурного шару пізніше був перекритий зверху піском досить потужно. Вірогідно, це сталося після початку насадження лісів мешканцями під час бурхливого заселення цього регіону з середини XVIII ст. До руйнування кар'єром залишків культурного шару пам'ятки, її площа складала близько 100 м².

Серед добутого археологічного знахідок матеріалу виділяються два кресальних кремені: коричневий напівпрозорий та рожевий непрозорий (Мал. 2, № 1-2). Їх разом із залізним кресалом та трупом використовували для видобування вогню. Зазвичай, такий кремій зберігався в шкіряних гаманцях або за околицею шапки [13; с. 120.]. На розташування поряд з площею дослідження гончарного виробництва може вказувати підтрикутне лоцило, ретельно зашліфоване з усіх боків (Мал. 2, № 3). Єдиним ідентифікованим залізним предметом була частина двоскладових вудил, аналогії яким бачимо серед знахідок з території Богородицької фортеці (Мал. 2, № 7) [6; с. 77.]. До найчисельніших фрагментів кераміки належать уламки горщиків. Нам вдалося зібрати фрагмент верхньої частини горщика, прикрашеного широкими оперізуючими лініями по вінцях та плечиках, нанесеними білим ангобом. Характерним елементом декору для цього типу посуду є V- та U-подібні риси, а також вінця, вкриті зеленою поливою. Реконструйований діаметр вінця горщика складає 14 см, тулуба – 22 см. Цікаво, що його висота теж приблизно дорівнювала 22 см. Подібні пропорції дозволяють легше витримувати перепади температури при випалі посуду та приготуванні їжі (Мал. 3, № 1). Іноді вінця горщиків прикрашались за допомогою зубчастого коліщатка (Мал. 3, № 2). Про користування мешканців Бабайківки різними типами посуду свідчать знахідки фрагментів мисок, полумисків, глечиків та кухлів (Мал. 4, № 1-2; мал. 2, № 6).

Цікавий уламок вінець миски, прикрашений оперізуючими лініями і «ялинками», нанесеними зеленою та червоною поливами (Мал. 2, № 5).

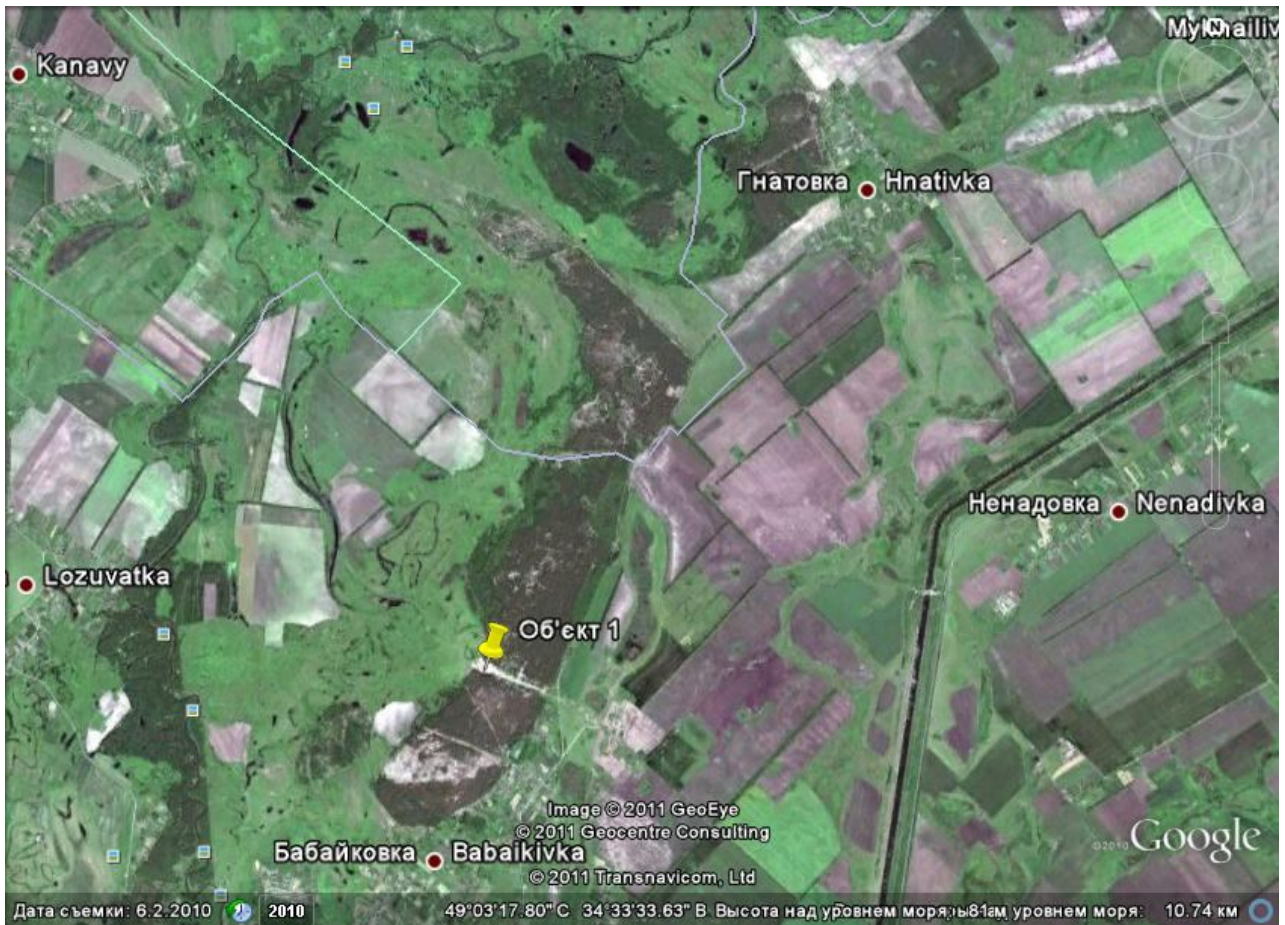
До датуючих ознак належать сегментоподібні пласкі зрізи зовні на денці миски (Мал. 5, № 3). Вони зникають з кінця XVII ст. Форма і орнаментування горщиків дозволяє віднести їх до 1-ї пол. XVIII ст. Отже, на основі знайденого матеріалу, пам'ятку можна датувати кінцем XVII – першою половиною XVIII ст. Це дозволяє уточнити час заснування Бабайківки.

Знайдені фрагменти гончарного посуду були пошкоджені двічі: у козацьку добу та у ХХІ ст. (багато уламків мали свіжі сколи внаслідок розчавлення траками та колесами техніки). Про функціональне призначення пам'ятки можемо лише здогадуватись, враховуючи її майже цілковите знищення піщаним кар'єром. Але навіть знайдена невелика колекція кераміки дозволяє доповнити, розширити та деталізувати писемні джерела, які проливають світло на історію, побут та життя населення пізньосередньовічної Бабайківки.

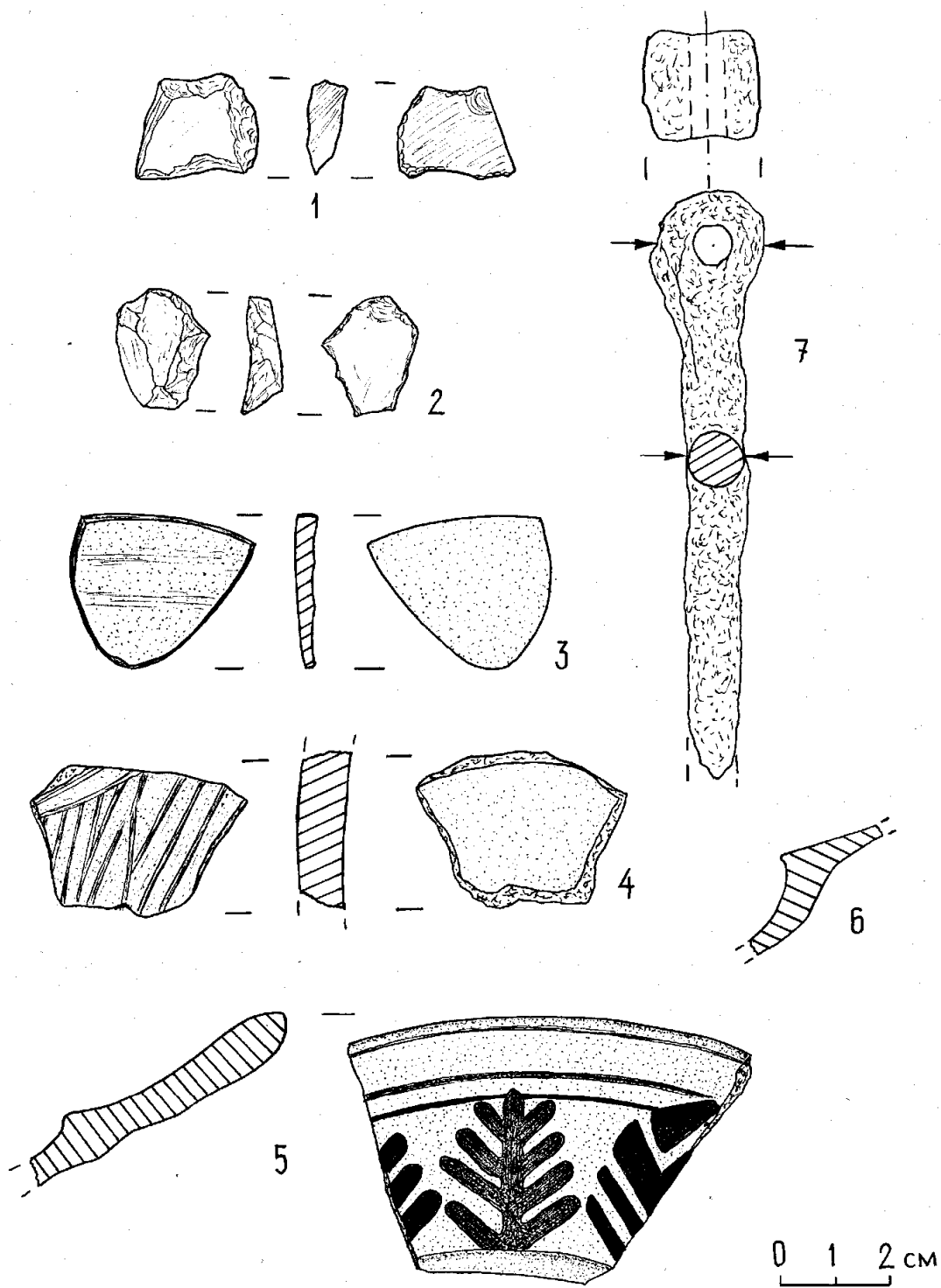
Бібліографічні посилання:

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. Т. 3. – К., 2003. Спр. 16. Док. № 195, 221
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. Т. 4. – К., 2006. Спр. 21. Док. № 528, 535.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. Т. 5. – К., 2008. Спр. 28. Док. № 36.
4. Відомість про населені пункти, церкви, священно-та церковнослужителів, парафії, що передані зі складу Київської до Словянської та Херсонської єпархії, складена в Київській духовній консисторії // Православна церква на півдні України (1775-1781) / Упорядник: І.І. Лиман // Джерела з історії Південної України. Том 4. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 2004. – 560 с.
5. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. (1734-1775pp.) / В.О. Голобуцький. – Д.: Січ, 2004. – 421 с.
6. Ковальова І.Ф., Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицьком фортеці / І.Ф. Ковальова, В.М. Шалобудов, В.О. Векленко. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – 108с.
7. Макаревський Феодосій. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття / Ф. Макаревський. – Д., 2000. – 1080 с.
8. Мицик Ю.А. Царичанка козацька: До 400-річчя заснування Царичанки / Ю.А. Мицик. – К.: Генеза, 2004. – 88с.
9. Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) / Український культурологічний центр / В.О. Пірко. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. – 180 с.
10. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. /Український культурологічний центр. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.
11. Православна церква на півдні України (1775-1781)/Упорядник: І. Лиман.// Джерела з історії Південної України. Том 4. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 2004. – 560 с.
12. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А.О. Скальковський. – Д.: Січ., 1994. – 678 с.

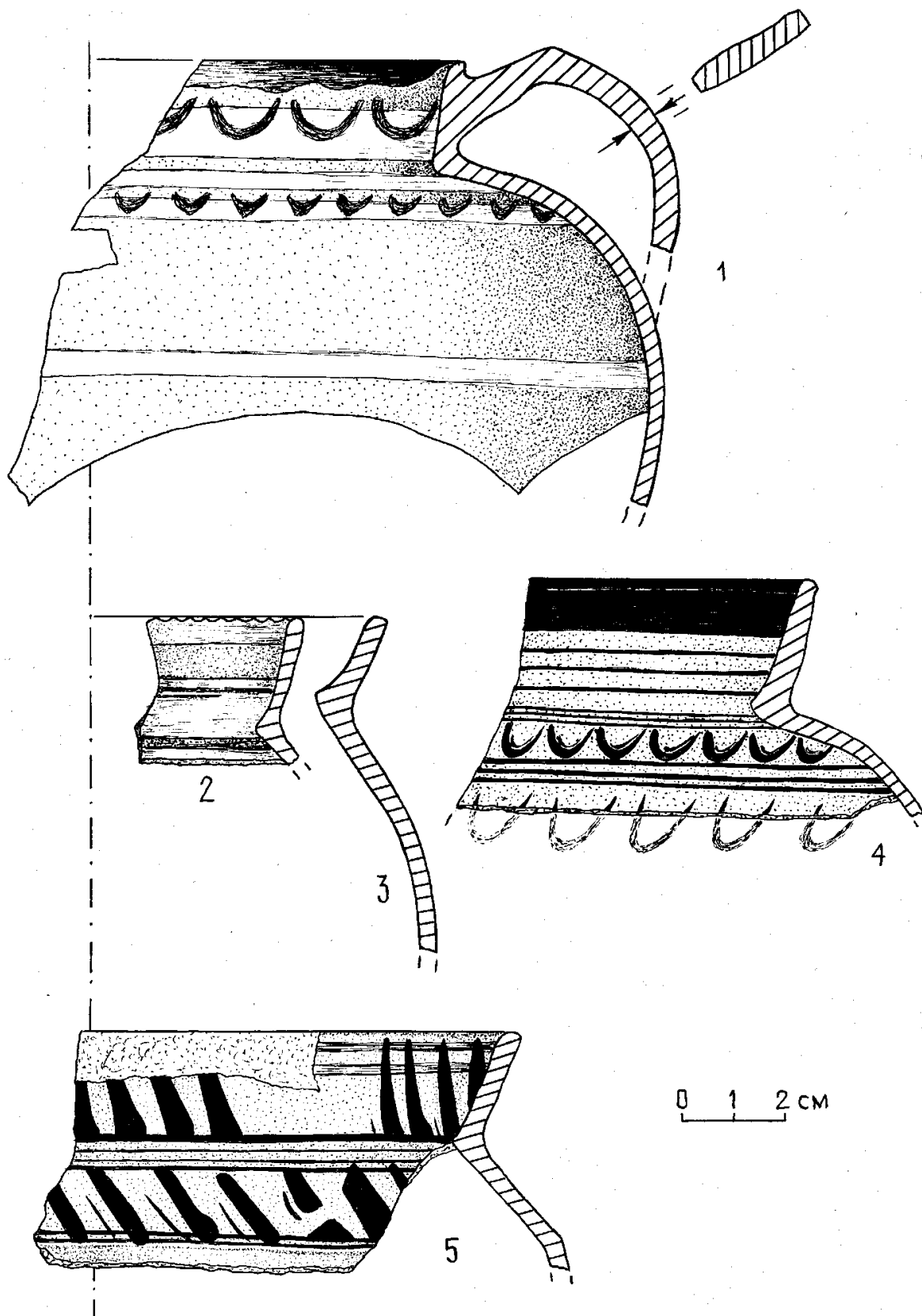
13. Шерстюк В. Вогневидобування за козацької доби / В. Шерстюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – Вип.14. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2005.
14. Яворницький Д.І. До історії Степової України / Твори у 20 т. Т.8 / Д.І. Яворницький. – З.: Тандем-У, 2006. – 435с.
15. Яворницький Д.І. Матеріали до історії запорізьких козаків / Твори у 20 т. Т.2 / Д.І. Яворницький. – З.: Тандем-У, 2005. – 380 с.

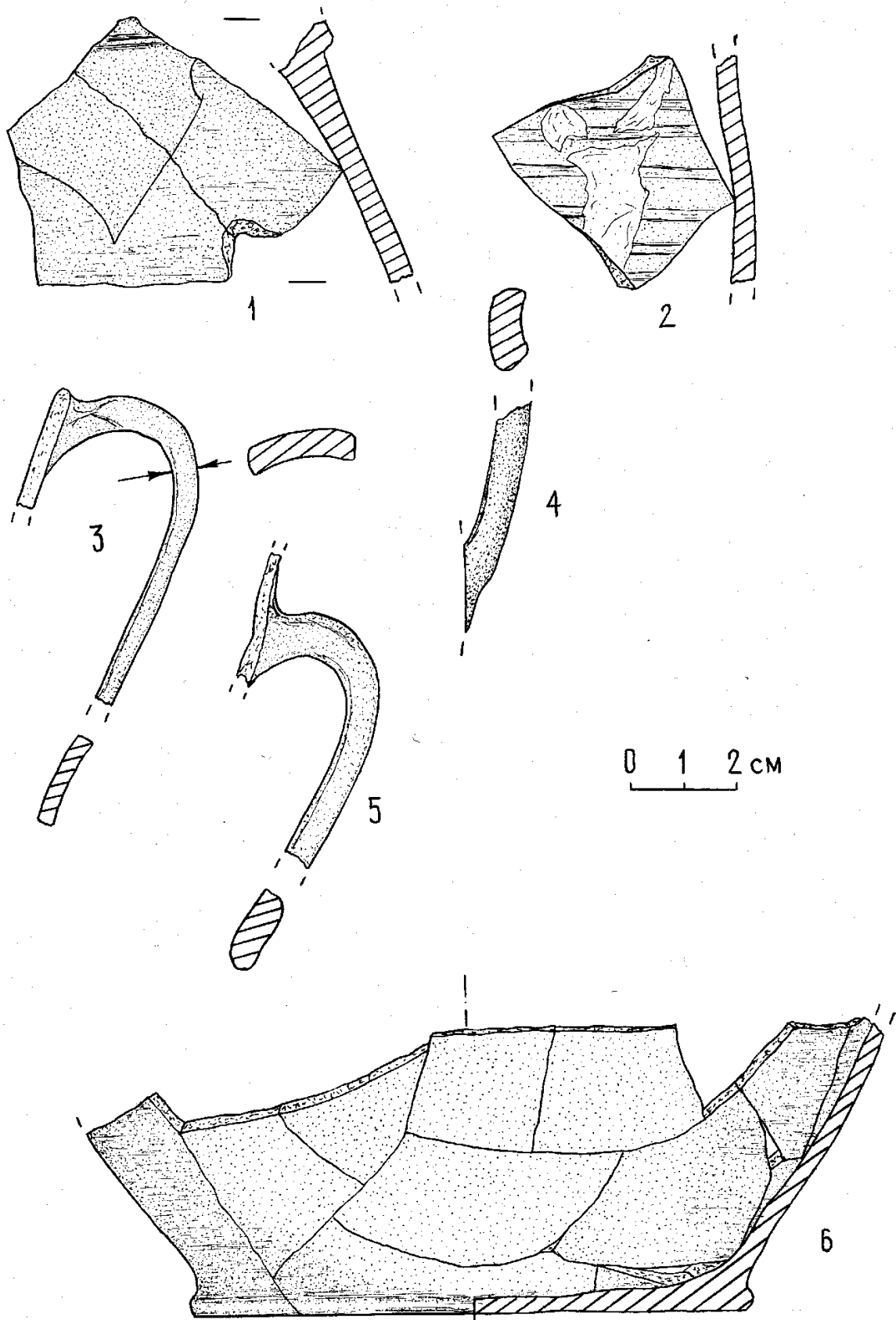
Мал. 1.

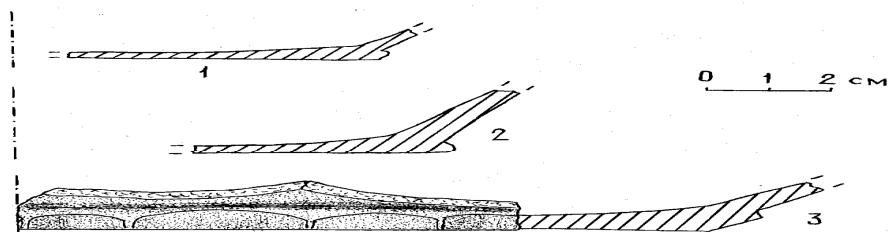
Мал. 2

МАЛ. 3

МАЛ. 4

Мал. 5

O. Starik, V. Khodas

The village Babaykivka and its residents of Cossacks period (on the base of written and archaeological sources)

On the base of written and archaeological sources the time of arise of the village Babaykivka Tsarichanka district of Dnipropetrovsk region is find out in this article

Keywords: written and archaeological sources, ceramics, Cossack time, a monument

A. Старик, В. Ходас

Село Бабайковка и его жители казацкого период (по письменным и археологическим источникам)

В статье на основе письменных и археологических источников выясняется время возникновения села Бабайковки Царичанского района Днепропетровской области

Ключевые слова: письменные и археологические источники, керамика, казацкое время, памятник